

MAKKAI BÉLA*

HORVÁTORSZÁG ÉS FIUME A DUALISTA KORSZAK MAGYAR NEMZETPOLITIKAI TÖREKVÉSEIBEN

CROATIA AND FIUME [RIJEKA] IN HUNGARIAN NATIONAL POLITICS AT THE AGE OF DUALIZAM

ABSTRACT

In the summer of 1848 Croatia de facto succeeded from Hungary, and Ban Jelačić occupied Fiume. Giving up gave up three Slavonian counties for a sea entrance in Fiume, the Croatian-Hungarian Compromise of 1868 was regarded as the maximum of concessions by the Hungarian political elite, while the Croats viewed it as a promising beginning. The Croatian aspirations for the reorganization of the Habsburg Empire into a Tripartite political system conflicted with the plans of Hungarians, who were mesmerized by Great Power status of the Danubian Empire.

The victims of these political power plays became the 100.000 Hungarians living south to the River Drava in Slavonia. Budapest's covert support policy, the Slavonian Action (1904–1920), chose these Slavonian Hungarians to be a barrier against Southern Slav aspirations and separatism. Meanwhile, for Hungary, Fiume became "a window for the world" and a "lighthouse" in the mourning Slavic sea.

Should the Hungarian political elite have sacrificed Slavonian Hungarians for the sake of a lasting compromise with the Croats? Would it have been possible to maintain the co-entirety status of Croatia and the equality of Croats in the Dualist Monarchy? This study seeks to give the answers for these questions.

A magyar–horvát kapcsolatok jellemzése

A XIX. századi magyar nemzetpolitika axiómája: birodalmak szorításában a nemzeti szuverenitás feltételeinek megteremtése, illetve erősítése, olyképpen, hogy az integer országtest sértetlenül fennmaradjon a germán–szláv néptengerben. A veszélyeztetettség érzése átjárja köznemesi politikai elitet, amely a hon modernizálását „ellenálló képességének” (népességének, gazdasági-hatalmi-kulturális potenciáljának) a növelését tartotta szem előtt. Ez a reformer nemzedék tehát a soknemzetiségű állam belső kohéziójának fokozása, mi több – a nyugati nemzetállamok példájára – a homogén nemzetállam megteremtésének igényével vívta küzdelmét a maradisággal, a bécsi udvar centralizáló törekvéseivel és az éledő nemzetiségi nacionalizmusokkal szemben. S a herderi jóslat beteljesülésétől való félelem az önvédelmi készítéseken túl – a társadalomlélektan szabályai szerint – erőszakos reflexeket is kiváltott. Erre utalnak az államnyelv kérdésében kirobbanó heves politikai viták, amelyek 1848/49-ra véres nemzeti-nemzetiségi konfliktusba torkollottak. A mérték-tartó Széchenyi ugyan 1842-es akadémiai beszédében óva intett a magyarosítástól, hosszabb távon legfeljebb is az önkéntes beolvadás „fájdalommentes” változatának adott esélyt. Inkább a kivételek körébe sorolható Kossuthnak a bevándorló zsidóság emancipálására vonatkozó – s az 1849. július 28-ai szegedi „utóparlamenten” jogszabályként is manifestálódó – ajánlata, minek fejében a „nyelvben és lélekben” való megmagyarosodást

* Dr. Makkai Béla, CSc. tanszékvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem – TTI, Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék.

szabta a jogegyenlősítés előfeltételül.¹ Ez a kompromisszumos, mindkét fél számára előnyöket kínáló formula ugyanakkor végső soron mégis a magyarság számbeli gyarapodását, s etnikus felülkerekedését szolgálta.²

A polgári jogegyenlőség szabadelvű, s a magyar szupremácia nacionalista indíttatású igényének e kettőssége jellemzi a korszakban a magyarságnak a horvátokkal való viszonyát is. Jóllehet a horvátság megkülönböztetett helyet foglalt el a hazai nemzetek (nemzetiségek) sorában, amit a sok évszázadra visszanyúló autonóm jogállása alapozott meg, és – egyedüli kivételként – önálló politikai nemzetként való elismerése is kifejezett.

A modern politikai nemzetvé válás folyamatát az Illír Tartományok keretei között (1806/9-22) francia megszállás katalizálta (a liberális jogrend és közigazgatás, anyanyelvi iskoláztatás és kultúraápolás lehetőségeivel). A Ljudevit Gaj által elindított illírlista mozgalom a kor romantikus felfogásának megfelelően a kelták dicsőségét helyezte szembe a hunmagyar „barbarizmussal”. Azaz saját gyengesége tudatában voltaképpen a délszláv összefogást emelte politikai programmá. Ami viszont Pest-Budán keltett megütközést. A magyar politikai közgondolkodásban gyökeret vert a pánszlávizmus rémképe (amit ’48-ban majd visszaigazolni látszik a „társnemzetnek” a szerb³ és szlovák nemzeti mozgalommal való együttműködése, s az orosz katonai intervenció).

A nemzeti megújulás csaknem szinkronban zajló folyamata a két nép kapcsolatában tehát kölcsönös alávetési félelmekkel volt terhes,⁴ amit aligha ellensúlyozhatott a közös gazdasági érdekekből sarjadó alkalmi együttműködés Fiume fejlesztése kapcsán (l. Ljudevit Adamić és Széchenyi, valamint Antun Mihanović törekvéseit a 1825–27-es pozsonyi országgyűlésen).⁵

Az 1844-ben megszülető nyelvtörvényt (II. tc.) a horvátság a „magyarosítás” nyitányaként értelmezte, amit tovább súlyosbított a három szlavóniai vármegye visszacsatolására vonatkozó magyar jogigény, ami Bécs divide et impera politikájának is köszönhetően, 1848-ra a teljes szakításhoz vezetett. Az udvar által jogellenesen báni méltóságba helyezett Jelačić 1848 májusában megszállta Fiumét, a Muraközt, majd határőrvidéki alakulatok élén elsőként indult a törvényes magyar kormány megdöntésére. A nemzeti radikalizmusáról ismert Kossuth a horvátok de facto elszakadását – mint egy szuverén nemzet döntését – hajlandó volt tudomásul venni, ám sem ő, sem a magyar politikai elit nem kívánt lemondani az ország egyetlen tengeri kijáratáról, Fiuméről.

A vállvetve vívott török- és Habsburg-ellenes küzdelmek emlékéit idézve a Bach-korszak németesítő politikája átmeneti közeledést hozott a két nemzet viszonyában.⁶ Ugyanakkor a horvátok közjogi különállása önmagában is megkérdőjelezte a nemzetiségekkel való tusakodásban a magyarok homogén nemzet-lét iránti túlaradó igényét, s ezt az 1868-as kiegyezés/Nagodba még hangsúlyosabbá tette.

A magyar–horvát kiegyezésnek a Száva túlsópartján alig volt politikai bázisa. A jelentős fordításbeli eltéréseket mutató egyezmény kétséges megszavaztatását a szaborban csak közigazgatási trükkökkel (a kisebbségben lévő unionisták virilistákkal való megerősítésével) és politikai nyomásgyakorlással (Rauch Levin báni helytartó regnálása árán) lehetett elérni. A kiegyezési rendszer a magyar kormányzat számára az engedmények netovábbja volt. A horvát társadalom politikai öntudattal bíró többsége azonban elutasította a fennálló viszonyokat. A Strossmayer püspök vezette Nemzeti Liberális Párt a Monarchia föderatív átalakítását, míg a Jogpárt független nemzetállamot követelt, ám abban szinte minden horvát politikai csoportosulás egyetértett, hogy nem tűrhet halasztást a horvát lakta területek egyesítése. Dalmáciában azonban Bécs a maroknyi olasz etnikumot favorizálta, és hallani sem akart a kiegyezési törvényben csak papíron létező „háromgy királyság” (horvát–szlavón–dalmátországok) közjogi egyesítéséről, s a dualizmus keretein túlmutató esetleges délszláv harmadik pólus létrejöttéről. A hadvezetés ellenérdekeltsége miatt elhúzódott a

Határörvidék polgárosítása is. Feszültségforrásnak számított Zágráb egyházi joghatósága a horvát többségű, ám közigazgatásilag Zala vármegye részét képező Muraköz felett (1852-ben érsekségi rangra emelve). Hasonlóképpen vitatott maradt Fiume közjogi állása, s a kérdést csak átmeneti megállapodással lehetett rendezni (Fiumei provizórium). A magyar érdekeknek megfelelően a városban a horvátssággal szemben az olaszok kaptak jelentős nyelvi és politikai engedményeket (olasz hivatali nyelv, és autonóm városvezetés – rappresentanza). A továbbiakban nem hogy közeledtek volna az álláspontok a dualista államszerkezet működését illetően, inkább sokasodtak és több ponton (pl. gazdaságfejlesztés, autonóm jogkörök) elmélyültek a nézeteltérések.

A magyar politikai elit „birtokon belüli” önelégültségét és tapintatlanságát mutatják a közös minisztériumok horvát osztályainak fordítóirodává sorvadása, a MÁV horvát vonalain éktelenkedő magyar feliratok, és a magyar vezetésű Zágrábi Pénzügyi Igazgatóság hajthatatlansága az adóhátralékok behajtásában, tetézve a pusztán presztízs okok miatt elmérgesedő ún. címer ügygel. Mindez 1883-ban magyarelles mozgalmakra vezetett, amelyeket Zagorjében és a báni határörvidéken csak karhatalommal sikerült megfékezni.⁷ Ez lett a nyitánya Khuen-Héderváry Károly két évtizedes országlásának, aki a kiegyezés „továbbfejlesztésé”-t követelő horvát politikai erőkkal szemben a dualista alapon álló horvátországi szerbekre támaszkodva kormányzott, s módszereiben nem bizonyult válogatosnak... Ez utóbbira figyelmeztettek a Ferenc József „horvát–magyar király” 1895-ös zágrábi tartózkodása alkalmával kipattanó, valamint az 1903. évi magyarelles zavargások.

A hungarofóbiát azonban a század utolsó két dekájától már nem csak a „nagypolitikai” érdekellentétek gerjesztették, hanem a megélhetési válság miatt tömegesen beáramló déldunántúli és bácskai nincstelen agrárnépesség is. A horvát politikai közvéleményt sokkolta a magyarok „tatárjárása”,⁸ ami mögött magától értetődően Budapest imperialista szándékait vélték felfedezni.

A horvát hegyvidékről az Újvilágba irányuló tömeges migrációval párhuzamosan tehát magyarok és svábok tízezeinek spontán betelepődése zajlott Szlavóniában, amit elsősorban az alacsony földárak és modernizálódó szlavóniai nagybirtokok fokozott munkaerőigénye idézett elő. Noha a migránsok hátrányos szociológiai mutatóiból, letelepedésének szétszórtságából egyértelműen megállapítható: az „idegenek” tömeges beáramlása tisztán „megélhetési” jellegű,⁹ azt mégsem állíthatjuk, hogy a jelenségnek magyar részről ne lettek volna olyan értelmezései, amelyek a „magyar” Szlavónia visszaszerzésének lehetőségével is számolnak. Ebbe a sorba tartozik Pesty Frigyes, aki Budapest jogigényét a hajdani Valkó és a hajdani boszniai magyar (!) vármegyék históriájának felelevenítésével, s a szlavóniai magyar történeti és nyelvi emlékek számbavételével igyekezett alátámasztani.¹⁰ A földrajztudós Havass Rezső a szuezi csatorna megnyitása kapcsán Fiume gyarmatpolitikai lehetőségeit latolgatta, egyszersemind szorgalmazta Dalmácia visszacsatolását a Magyar Királysághoz.¹¹

A magát bevallottan etatistának tartó Beksics Gusztáv pedig a társadalmi egyensúlyt veszélyeztető szociális feszültségeket kívánta akként orvosolni, hogy az ország központi részén terpeszkedő hitbizományokat a perifériás, nemzetiségi területekre áthelyezve szabadítsanak fel állami parcellázásra való termőföldet a súlyos megélhetési gondokkal küszködő magyar agrárnépesség számára.¹² Ez az elképzelés természetesen érintette a szlavóniai unionista (magyar, német) nagybirtokokat és zsidó nagybérlők (l. Guttmanok) földjeit is, amelyek így egyszerre béklyózták volna meg a nemzetiségi tömegek földhöz juttatását,¹³ (l.: Zágráb szlavóniai parcellázási kísérleteit), miközben – mint a magyar „állameszme” bástyái – munkaalkalmat biztosítanak magyar idénymunkások és cselédek tízezrei számára.

A feszült légkörben tehát nagyon is valósnak hatott a veszély, hogy az etnikailag túlnyomóan horvát Muraközt és Fiumét „bitorló”, diszkriminatív tarifa- és pénzügypolitikát

folytató magyarok, nem egyszerűen kizsákmányolni, de immár asszimilálni¹⁴ és elszakítani akarnak horvát területeket.¹⁵

Szlavóniában (mely évszázadokig a szűkebben vett Magyarország szerves része volt)¹⁶ ezt a történeti igényt etnikai jellegű érvek is erősítették: 1910-ben a relatív horvát többséggel 30%-nyi szerb és hozzávetőleg 10–10%-nyi német illetve magyar állt szemben.¹⁷ A magyar megcsonkulási félelemmel oly rokon horvát elvesztés-fóbiát a megnyugtató etnikai többség hiánya (országosan 62,5%-os arány)¹⁸ is táplálta.

A horvát aggodalmakat látszott igazolni, hogy a magyar kormányzat 1904-ben a kívándoroltak „nemzeti gondozása”-nak titkos programját a társországok bevándorolt magyarjaira is kiterjesztette. Az egyházi üldöztetésnek¹⁹ és hatósági vegzálásoknak²⁰ kitett szóránymagyarság ekkor már a százezer főt közelítette.²¹

Az ún. Szlavóniai Akció mindenekelőtt templommal és iskolával kívánta erősíteni az asszimilációtól fenyegetett Dráván túli nemzetrészt, hogy az – a bevándorolt svábokkal szövetségben – az ország területi integritásán öröködjék a déli végeken.²² A jogos önvédelmi készítéseken túl, számosan – köztük Széchenyi Béla gróf – leplezetlen hegemonia-igénnyel szemlélték a magyarság szlavóniai térfoglalását. A Julián Egyesület elnöke egyik jelentésében ekképpen fogalmazott: „A fajok erejének szabad versenyétől s e versenyben a magyar faj testi, szellemi és erkölcsi fölényétől várjuk... supremátiánk consolidálódását.”²³ Ezt a tételt a miniszterelnökség referense a bevett negatív sztereotípiák felvonultatásával így interpretálta: „A délszláv sovíniszták elejétől fogva felismerték, hogy a horvátországi magyarság a ... szeparatistikus törekvéseknek erős kerékkötője lesz, [s]... igen rövid idő alatt kivásárolja földjéből a volt határörvidékeknek a munkától elszokott, a szeszes italokat módfelett élvező népességét.”²⁴

Ennek a veszélynek a mértékét – a népességarányokat és föltulajdon-viszonyokat jelző számsorok egymásra vetítésével – az alábbi táblázat érzékelteti:

1. tábla. Horvátország földbirtok- és nemzetiségi statisztikája, 1895/1910

Chart 1. Propertial and ethnical statistics of Croatia at 1895/1910

		Horvátok	Szerbek	Magyarok	Németek	Mások
Horvátország	lakosság – 1910	74,8%	20,6%	2,4%	0,6%	1,6%
Horvátország	földterület – 1895	67,6%	22,6%	3,5%	2,2%	4,1%
Szlavónia	lakosság – 1910	40,5%	31,2%	8,8%	12,8%	6,7%
Szlavónia	földterület – 1895	40,4%	25,7%	11,1%	19,5%	3,3%

Forrás: Szücsi [Bajza] József (1910): Horvátország népessége. Budapest. 29. old.

A Szlavóniai akció cselekvési tervét kidolgozó Klebelsberg Kuno a szóránnyvidékek szigetté, majd tömbbé kovácsolásának, s a nyelvhatárhoz kapcsolásának hosszú távú koncepcióját fogalmazta meg,²⁵ egy budapesti újságíró pedig az ártalmatlannak tűnő népiskolában látta az expanzió hatékony eszközét, mondván: „... iskolaállítással magyarrá tehetjük a Dráva jobb parti vonalát...”²⁶ Ennek eshetőségét fenyegetően valósnak ítélték a korabeli Horvátországban.²⁷

A vegyes házassági Teodor Pejacevich bán azzal indokolta az újabb iskolaengedélyek halogatását, hogy a horvát közvélemény azokban „csak a megalázás és elnyomás tünetét látná”.²⁸ A nemzeti érzékenység túlzó megnyilatkozásainak hatására a magyar kormány méltánylandó visszafogottságot tanúsított, még ha önkorlátozó gesztusai elsősorban az akció sikerét szolgálták is:

Tisza István miniszterelnök az akció kezdetén úgy instruálta az érintetteket, hogy lehetőség szerint kerüljék a súrlódásokat a horvát környezettel.²⁹ A Magyarországi Református Egyház iskolaállításának nem volt törvényi feltétele a báni kormány engedélye, autonóm

jogállása ellenére mégis szükségét érezte minden esetben kikérni a horvát hatóságok hozzájárulását. A MÁV „tűzbuzgó” alkalmazottjait fegyelmileg új munkaállomásra helyeztette át.³⁰ A Julián Egyesület tanítóit körlevélben utasította, hogy az „... izgató, vagy tapintatlan fellépéstől óvakodjanak” és „... semmi szín alatt se adjanak saját és a magyarság eljárásának olyan színezetet, mintha itt valami diadalról, a horvátok legyőzéséről ... lenne szó...”³¹ A mintegy húszezer példányban terjesztett szlavóniai magyar kalendárium is törvénytiszteltre és a békés egymás mellett élésre intette a magyarság tömegeit.³² Ez a lojális (ugyanakkor jogvédő) attitűd jellemezte a társországok egyetlen magyar nyelvű orgánumát, a Szlavóniai Magyar Újságot is, amely alapításától kezdve „kenyéradó új haza”-ként emlegette Horvátországot, s felszólítva honfitársait, hogy „... tisztelje ennek az országnak a törvényeit, szokásait, de mint nemzetiség éljen mindama jogával, a melyek a törvényben gyökereznek.”³³

Az eszéki magyar lap korrektsége és mértéktartása azonban a Dráva másik oldalán sem számított követendő példának. A magyarországi sajtó „túlkapásait” Pavao Rauch bán is felrótta Wekerle Sándor miniszterelnöknek.³⁴ S e kritika indokoltságát mutatja annak a zágrábi vasúti tisztviselőnek az esete is, aki 1906-ban azt a botrányos kijelentést tette, hogy: „...jóleső tudat, hogy idelent Horvát-Szlavónország magyar államvasúti iskoláiban jó kezekre bízták a magyarosítást.”³⁵ A kijelentés a magyarelles reakciók lavináját indította el.

A szaborban több interpelláció hangzott el az ügyben,³⁶ s a képviselők már nem csak a magyar iskolák bezáratását követelték,³⁷ de az időközben kirobbanó vasúti pragmatika-botrány túlfűtött hangulatában – a bevándorolt magyarok Dráván túlra zavarását is.³⁸

A szaborban benyújtott egyik sürgősségi indítvány a magyarok figyelmébe ajánlotta, hogy tartózkodjanak a „Horvátország elfoglalása”, a „Magyar Tenger” és hasonló fordulatoktól, s az „elnemzetlenítő” magyar helyett, hazafias horvát szellemű tankönyveket használjanak.³⁹ (Miközben a hazai sajtó arról cikkezett, hogy Horvátországban olyan olvasókönyv is forgalomban van, amelyben egyetlen szó sem esik a Magyar Királyságról.)⁴⁰

A kölcsönös kifogások ellenére a magyar kormány méltán hivatkozhatott az 1888. évi horvát autonóm népoktatási törvény szabad iskolaállítást és -választást biztosító paragrafusaira, és arra a tényre, hogy ezen jogokat külföldön is megadják a kivándorolt magyaroknak.⁴¹

A nagypolitikában gerjedt újabb feszültségek hatására az iskolaengedélyek kiadása szünetelt, s a horvát hatóságok több magyar tanodát – mondvacsinált ürüggyel – bezáratattak.⁴²

Wekerle Sándor miniszterelnök az iskolakérvények sorozatos elutasítása miatt türelmet vesztve írta Pavao Rauch bánnak, hogy nem engedheti meg, hogy a magyar elemi iskolai intézményrendszer bővülését, valamiféle rendkívüli „kegyadomány”-nak tekintsék; még kevésbé, hogy a horvát autonómia a magyarság beolvasztásának eszközévé váljon.⁴³

Éppen a hatalmi politika változásainak kitett engedélyezési gyakorlat megújítása érdekében javasolta a Julián Egyesület, hogy a kormány járjon ki Zágrábban egy kisebbségvédelmi törvényt a szórványmagyarság egyenjogúságának garanciájaként.⁴⁴ Csakhogy a Szent István-i birodalom „uralkodó nemzet”-e presztízszokokból nem fordulhatott ilyen kéréssel a társnemzet parlamentjéhez!

Holott a korábbi vitás kérdések a Dráván túl hamisítatlan kisebbségi konfliktusokkal terhelődtek, ami a szórványmagyarság számára a református autonómia megnyirbálásának kísérleteiben, az anyanyelvű katolikus hitélet szinte teljes hiányában, a tulajdonszerzés és az azzal szorosan összefüggő képviselői és választói jogkorlátozásában⁴⁵ mutatkozott meg.

Hiába sietett a kormány a szórvány magyarok segítségére a jogvédelmi osztály felállításával, a kisebbségi jogsérelmek szélsőséges esetei⁴⁶ egymást követték. A horvátországi magyarság jogkövető magatartásának kudarcát látva vetette papírra a Julián Egyesület elnöke, Széchenyi Béla: „Ne hízelegjünk magunknak azzal, hogy a horvátok rólunk és

erőnkőről valami nagy véleménnyel vannak. Nincsenek. De ha azt látnák, hogy mi a békét testünk egy darabjával akarjuk megvásárolni, ez után az engedmény után még kevesebbre becsülnének bennünket.”⁴⁷

A együttélés utolsó évtizedében azonban sem a Széchenyi Béla által – jobb híján – ajánlott erőpolitika, sem a kompromisszumos taktikázás nem hozhatott fordulatot az elmérgesedett magyar–horvát kapcsolatokban.

A fiumei kérdés

A kapcsolatok rendezésének egyik próbaköve éppen Fiume volt. Az a város, amely *Mária Terézia* 1776-os rendeletével – de a fokozott fejlesztést remélő helyiek kifejezett kívánságára – került ismét magyar fennhatóság alá. 1779. április 23-ától közvetlenül is, mint *corpus separatum*. A felvirágzást hozó magyar beruházásokkal kapcsolatos várakozások jórészt teljesülni látszottak: 1845-ben Kossuth és Széchenyi is fölkereste várost. 1847-ben megkezdődött a nagy kikötő és a hullámtörő gát (*Mária Terézia-móló*) építése. Megépültek a tengerpartra vezető utak (Károly út, József út), köztük a legfontosabb, a Károlyvárossal kapcsolatot teremtő Lujza út. Az országgyűlés tárgyalta a Vukovár–Fiume, Buda–Fiume vasút kiépítéséről, ám csak a tervek és a nyomvonal egy részének kitzúzése készült el 1848-ig.

Az átmeneti horvát közigazgatás – az önkényuralom időszakában – visszaesést hozott a város történetében. A Sziszek–Zágráb–Steinbrück vasúti fővonal 1855-ös átadásával a magyar és horvát területek áruforgalmát – az osztrák érdekeknek megfelelően – a trieszti kikötőbe terelték. A magyar–horvát kiegyezést követően a város képviselőtestülete, a magyar országgyűlés és a horvát tartománygyűlés által delegált ún. *regnicolaris* bizottság próbált egyezsége jutni. A magyar politikai elit ekkorra magáévá tette a horvát terület-egyesítő igényeket, igaz, csak a Határőrvidék és Dalmácia vonatkozásában. Fiume Budapest javára történő átengedését horvát részről amputációnak tekintették, s csupán a három szlavóniai vármegye (Verőce, Szerém és Pozsega) megszerzése fejében született meg az átmeneti rendezés. A fiumei provizóriummal (1870. július. 29.) a város és környéke – Fiume megye és Szádrév (azaz Buccari) kivételével Magyar–Horvát Tengerpart néven egy a király által kinevezett magyar kormányzó fennhatósága alá került.⁴⁸

A magyar kormány 1872-ben hagyta jóvá a széles önkormányzatot biztosító városi státútumot, amely megerősítette kiváltságos helyzetében a dualista alkut ekkor még lelkesen támogató olaszokat. Giovanni Ciotta podesta emberöltőnyi időre magyarbarát felfogásban gyakorolta a végrehajtó hatalmat a városban. Jó oka volt rá, hiszen a Károlyváros-Fiumei vasútvonal 1873-as megnyitását követően a „vasminiszter” Baross Gábor idején látványos gazdasági fellendülés vette kezdetét.

Az ipari kapacitások jelentős bővülése munkavállalók ezreit vonzotta a tengerpartra, s ez jelentős etnikai átrendeződést eredményezett – a horvátság rovására... Az 1910-es népszámlálásra az ötvenezres városnak már csak minden 4. lakója volt horvát (s szláv is csak minden 3.). Gyakorlatilag abszolút többségre jutottak olaszok. A magyarság ekkor már (6493 fővel) a harmadik legnépesebb etnikumnak számított, s részben a zsidó polgárság jóvoltából Fiume minden ötödik polgára beszélt a magyar államnyelvet is.⁴⁹

Ezzel együtt a Magyar Államvasutak visszaszabályozásának „köszönhetően” Szlavóniából a gabonát drágábban szállíthatták a tengerpartra, mint a távoli fővárosból (s a horvát terményexport számára létfontosságú Zimony–Zágráb vonal is csak a nyolcvanas évek végén készült el).

A horvátok által – mindezek miatt is – gyakorta lekicsinyelt erőfeszítések eredményeként a korabeli Európa egyik legkorszerűbb, s a 10. legnagyobb kikötője (gátak, mólók,

raktárak) épült meg a világháború előestéjére (100 km-t meghaladó ipari vágánnyal, a szükséges rakodó kapacitásokkal és villanyvilágítással). Mutatós az adókedvezmények, állami hitelnyújtás és -megrendelések révén ekkor felfutó vállalatok listája is: az „Adria” Rt., az Ungaro-Croata, a fiumei Lloyd, valamint a kőolajfinomító, a légszesz(gáz)gyár, a Whitehead torpedógyár, a Smith-Meynier papírgyár, a rizshántoló, a Ganz Danubius Rt.). Épp ennyire meggyőző a kikötői objektumok, pompás középületek listája, amelyen a Hadi-tengerészeti Akadémia kikötője, a hajógyár dokkjai, medencéi, a horvát Sušakot és Fiumét elválasztó Fiumara/Rječina-folyócska csatornája, s partján a platánfákkal övezett sétány szerepel, s a város legnagyobb középülete, az „Adria” Magyar Királyi Tengerhajózási Részvénytársaság palotája, a Hauszmann Alajos által megálmodott kormányzói palota, a Pfaff Ferenc tervezte pályaudvar, s a Casino épülete.

Sajnálatos, hogy a dalmáciai politikusok és a fiumei Frano Supilo által 1905-ben kezdeményezett magyar–horvát ellenzéki együttműködés – Fiumei rezolúció – ígéretes távlati ellenére nem volt hosszú életű.⁵⁰ Sőt, miután a hamarosan hatalomra kerülő magyar koalíció a MÁV új szolgálati szabályzatának elfogadásával durván semmibe vette a horvát autonómiát, a bimbózó magyar–horvát barátság még dühödtebb ellenségeskedésbe fordult.

A magyar nyelvnek horvát nyelvterületen történő provokatív terjesztési kísérlete (1907: XLIX. tc.), az 1908-ban annektált Bosznia-Hercegovina horvát igényeket felülíró külön kormányzása,⁵¹ s a nem minden ok nélküli, ám elégtelenül és jogszerűtlen eszközökkel igazolni próbált 1909. évi zágrábi „felségárlási per” földcsuszamlás-szerű változások nyitányát jelentették. Végképpen felmorzsolódott magyarsággal szorosabb közjogi viszonyt fenntartani kész Nemzeti Párt, a trialista, illetve az egyre leplezetlenebbül jugoszláv irányultságú ellenzéki erők ismétlődő választási győzelmei, s a szabor többszöri feloszlátása után, 1912-ben Ferenc József a horvát alkotmányt is felfüggesztette. A rendkívüli helyzetben kinevezett királyi biztosok ellen több merénylet is elkövettek. A zűrzavar és kormányozhatatlanság állapotába hanyatlott Horvátország belső viszonyait rendezni hivatott 1913. évi alkuval Tisza István voltaképpen a nagyszerb törekvések exponensének tekinthető horvát-szerb koalíciót segítette hatalomra.

Fiumében ez idő tájt – az olasz autonómista mozgalom és a nagyhorvát trialista propaganda erősödésével – a nézetkülönbségek ugyancsak sarkosabbá váltak. A kormányzat által szubvencionált magyar lapok⁵² (és esetenként Budapestről sugallt olasz nyelvű publicisztikák) hiába igyekeztek népszerűsíteni a magyar állameszmét, kidomborítva a magyar kormány erőfeszítéseit a kikötőváros felvirágoztatásra,⁵³ a századfordulóra a soknyelvű város nemzeti közösségei már gyanakvóan méregették egymást...

A mindvégig lojálisnak tartott olaszok⁵⁴ favorizálása – a városi rendőrség reformja⁵⁵ és a nehezen kiharcolt magyar helyőrség⁵⁶ állomásoztatása mellett is – megbosszulta magát: a trieszti irredenta költő, Rosetti agitációjára a város olasz polgárai hamarosan magyar- és horvátellenes jelszavakat skandáltak, míg a Sušakról mind sűrűbben átjáró „nagyhorvát” tüntetők a magyar és olasz befolyás felszámolását követelték.⁵⁷

A város több mint tizedét kitevő magyar polgárságra az elcsatolás – ez ideig tudatalattiba szorított – fenyegetése mindinkább ránehezedett. Ennek a szorongásnak egyfajta kivételése Kankovszky Ferenc kormányzó helyettesnek egy 1912-ben papírra vetett tervezete, amely a magyar politika „mulasztásainak” jóvátétele szándékával sürgette egy magyar kultúrcentrum és információs bázisintézmény felállítását. Tekintettel arra a körülményre, hogy: „Bárki megerőltetés nélkül elhithető akárkivel, hogy Fiume Olaszország vagy akár valamely Balkán államnak egyik kikötője, s Magyarországnak semmi köze hozzá.”⁵⁸ A magyarság összefogására szólított fel a másfél ezres protestáns gyülekezet⁵⁹ templomépítési adakozási felhívása is, amely a fiumei magyarok közérzetéről és politikai törekvéseiről a következőképpen vallott: „Az ezeréves Magyarország legféltettebb pontján, ahol a nemzeti erőgyűjtés szent

kötelességünk, a magyarságnak egy új erődöt akarunk emelni az ősi Frangepán vár [Trsat] tövében. Magyar világító tornyot a magyar Adriára, mely két tengerre szórna sugárait: a szép Quarneróra s a maroknyi magyarság körül hullámozó, morajló délszláv áradatra.”⁶⁰

Az olasz autonómista párt „egészségtelen” politikai túlsúlyra jutását jelzi, hogy az 1897-ben lezajlott képviseléválasztásokon az összes testületi helyet megszerezte. A horvát kisebbség így a háború végéig kiszorult a rappresentanzából. Az ipari munkásság fokozódó sztrájkmozgalmával még feszültebbé váló politikai légkörben Wickenburg István kormányzó kénytelen volt fölosztatni a Giovinne Fiume egyesületet, végül előterjesztése alapján a budapesti kormány 1913-ban felszámolta város autonómiáját.⁶¹ Fiume, amelynek felvirágoztatására a dualizmus kori magyar kormányok a világháború kitöréséig mintegy 55 millió koronát áldoztak – veszni látszott...

Az első világháború előestéjén

A háború fenyegető közelségében a magyar–horvát „jó viszony” megteremtésének is egyre kisebb esélye maradt. Ezt tükrözi Tisza István kormányfő Skerlecz Iván bánhoz intézett kimért hangú átirata is 1914-ből: „Én az első pillanattól fogva jeleztem ... a koalíció-sok előtt is, hogy a béke és együttműködés előfeltétele, miszerint a Horvát-Szlavónorszá-gokban lakó magyarok törvényes jogait respectálják ... s inkább kész vagyok mindent fel-rúgni, minthogy ennek korlátozását eltűrjem.”⁶²

Csakhogy a Monarchia, és benne Magyarország a világháború sodrában már nem volt abban a helyzetben, hogy nemzetvédelmi és nagyhatalmi ambícióihoz megfelelő hatalmi garanciákat rendeljen. A délszláv régió és a nemzetközi erőviszonyok teljes félreismerését igazolja a Hunyadi Mátyás középkori birodalma visszaállítását célzó irreális telepítési ter-vek⁶³ kudarca. Ugyanezt az üzenetet olvashatjuk ki a tús-zszerepre kárhoztatott szlavóniai magyar szórvány további sorsából, hiszen – a tervekkel ellentétben – nem hogy gátjává vált volna a délszláv szeparatizmusnak, de még a koncepciózus, mégis önmérséklettel ve-zetett Szlavóniai akcióban létesült kulturális intézményhálózata megóvására is képtelennek bizonyult. (S gyors ütemben olvadt el a nacionalista hullámverésben.)

A délszláv szeparatizmus és az olasz irredentizmus sikerét legfeljebb is a Szent Istváni állam föderalizálása, a politikai hatalommegosztás, az általános választói jog megadása, esetleges autonóm régiók létrehozása, s mindenekelőtt a szociális kérdés nagyvonalú és hatékony megoldása háríthatta volna el. Feltartóztatni is legfeljebb egy – a Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök által több ízben ajánlott – győztes (!) preventív háború lett volna képes. Ideig-óráig.

JEGYZETEK

1. A folyamat 1895-ben, az izraeliták „bevett” felekezetté nyilvánításával öltött végleges formát, s mindkét fél melegegedésére szolgált, egészen 1919-ig.
2. Mint ismeretes, a korabeli Magyarországon a népesség összeírásokon a zsidóságot vallásfeleke-zetként és nem nemzetiségnek regisztrálták.
3. A bán beiktatásától Juraj Haulik, zágrábi püspök távol maradt, így az ünnepséget a szerb Josip Rajačić, karlócai metropolita celebrálta.
4. Erről bővebben lásd Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 47–52. old, illetve 101–109. old.
5. Lásd: Ress Imre (2004): Fiumei követek az 1825–1827. évi pozsonyi országgyűlésen. In. Ress Imre: Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L’ Harmattan, Budapest, 29–61. old.

6. Ennek egyik spontán megnyilvánulása, hogy a zágrábi helyőrség Szlavóniába vezényelt magyar ezredét 1860. szeptember 24-én a horvát polgárság lelkesülten ünnepelte, éljenezte, s tüntetően a város határán lévő Száva-hídig kísérte. Bukaresti Magyar Közlöny, 18. sz. (1860. okt. 13.).
7. Lásd: Katus László: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi mozgalmak. Századok, 1958/5–6. szám, 644–684. old. 1959/2–4. szám, 303–334. old.
8. Lásd: „Második tatárjárás Horvátországban” című vezércikket. Hrvatska, 1909. ápr. 9.
9. Lásd: Makkai Béla (2003): Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában (1904–1920). Lucidus, Budapest, [Kisebbségkutatás könyvek] 24–29. old.
10. Lásd: Pesty Frigyes (1880): Az eltűnt régi vármegyék, Budapest, és uő (1885) Száz politikai és történeti levél Horvátországról, Budapest.
11. Lásd: Havass Rezső (1887): A szuezi csatorna tekintettel különösen a mai gyarmati politikára és Fiuméra. Budapest.
12. Beksics Gusztáv (1899): A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Athenaeum, Budapest, IV. old.
13. Lásd: Šimončić-Bobetko, Zdenka (1997): Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj. Zagreb.
14. A Hrvatski Pokretet idézi a Szlavóniai Magyar Újság [a továbbiakban: SzMÚ], 1914. febr. 22.
15. Narodna Obrana, 1907. aug. 15.
16. Pozsega, Verőce és Szerém [illetve megszűnéséig Valkó/Valpó] megye 1083-tól 1526-ig magyarországi megyék, s a török megszállás után, 1699-től 1848-ig ismét. Igaz, Mária Terézia 1746-ban a területet a bán fennhatósága alá rendelte, de a megyék a 1848-ig külön követeket küldtek a magyar országgyűlésbe.
17. Ruh György (1941): Magyarok Horvátországban. Magyar Szociográfiai Intézet, Budapest (Szociológiai értekezések tára, 4.), 10. old.
18. Ezzel szemben – ugyancsak 1910-ben – 24,6%-nyi, javarészt többen élő szerb, valamint 5,1%-nyi német és 4,1%-nyi magyar állt. Uo. 6. old.
19. Lásd: Kósa László (1990): Maradék. Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a XIX–XX. század fordulóján. In: Kiss Gy. Csaba (fel. szerk.): A Magyarságkutató Intézet Évkönyve, 1989. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 7–22. old.
20. Lásd: Makkai Béla (2004): Kormányakció a horvátországi magyar kisebbségért. In: Makkai Béla (2004): Idegenben. Tanulmányok a magyar–magyar kapcsolatok korai történetéből. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 16. old.
21. 1880-ban: 41 417, 1990-ben: 68 794, 1900-ban pedig 90 180, s 1910-ben már 103 407 magyart számláltak a társországok területén (mintegy 80%-uk a 3 szlavóniai megyében élt). A Statisztikai Hivatal kimutatása, Magyar Országos Levéltár K 26 Miniszterelnökségi iratok, 1189. csomó, szám nélkül 1918 XXXIV. tétel [A továbbiakban: MOL K 26 ME 1189. cs. sz. n. 1918 XXXIV. t.]
22. MOL K 26 ME 855. cs. 3583. 1907 XVI. t. 2280. asz. és uo. 1185. cs. 779. = 1482. számnál 1918 XVI. t.
23. Elnöki jelentés a Horvát-Szlavónországokban élő magyarság nemzeti gondozására alakult Julián-Egyesület 1910. évi működéséről (1910), Budapest, 3. old.
24. MOL K 26 ME 855. cs. 3583. 1907 XVI. t. 2280. asz.
25. A két memorandum címe: Az idegenben elszórtan élő magyarság nemzeti védelméről, ill. A magyar nyelvszigetek és szórványok védelméről. Magyary Zoltán 1916. aug. 16-ai levele Tisza István miniszterelnökhöz. MOL K 26 ME 748. cs. 1352. 1908 XXV. t.
26. Budapesti Hírlap, 1904. szept. 22.
27. Lásd a „Horvátország elmagyarosítása : egymillió a magyar iskolákra Horvátországban” című vezércikket. Hrvatska Sloboda, 1908. okt. 27.
28. MOL K 26 ME 741. cs. 6118. 1906 XVI. t. 270. asz.
29. MOL K 26 ME 794. cs. 1950 és 2508. 1905 XVI. t. 330. asz.
30. MOL K 26 ME 854. cs. 1163. 1904 XVII. t. 82. asz.
31. MOL K 26 ME 997. cs. 8171 1913 XXXIV. t. 6397. asz.
32. SzMÚ, 1909. nov. 27.
33. SzMÚ, 1908. okt. 4.

34. MOL K 26 ME 967. cs. 2582. 1909 XVI. t. 445. asz.
35. Vasárnapi Újság, 1906. szept. 9.
36. Cuvaj, Antun (1913): Gradja za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, I–XI. Zagreb, 1910–1913. VIII. k. p. 714. és 790–791. és MOL K 26 ME. 741. cs. 1002. 1907 XVI. t.
37. MOL K 26 ME 967. cs. 5926. 1910 XVI. t. 1482. asz. A jogpárti Harambašić, a budapesti parlament képviselője a sajtóban követelte ugyanezt. Hrvatska, 1908. jan. 18., Narodna Obrana, 1908. júl. 20.
38. Mint Tomac képviselő. Budapesti Hírlap, 1907. febr. 8. és Hrvatsko Pravo, 1907. júl. 23.
39. 1907. febr. 6-i szabor ülés. Cuvaj, A.: Id. mű, VIII. k. p. 790–791., 815–817.
40. Budapesti Hírlap, 1908. jún. 21.
41. Mint a korabeli Ó-Romániában. Lásd: Makkai Béla (2004): i. m. – Sokak meglepetésére a diákként magyar zászlót égető Stjepan Radić vette védelmébe a magyar iskolákat, emlékeztetve a szabort, hogy a bevándorolt horvátság az Egyesült Államokban ugyancsak akadálytalanul állíthat saját iskolákat. – Felszólalása után a honatyára rásütötték a cseppet sem hízelgő „ifjúmagyarón” jelzőt. SzMÚ, 1914. febr. 22.
42. Pl. a Guttman-uradalom beliséi iskoláját 1907-ben (MOL K 26 ME 701. cs. 5444. 1907 XVI. t.), a krestelovacit 1909-ben (MOL K 26 ME 967. cs. 6118. és 6447. 1909 XVI. t. 445. asz.) a brdjanit 1910-ben (MOL K 26 ME 855. cs. 2270. 1910 XVI. t.), az antunovacit és az imsovoseleit 1911-ben. MOL K 26 ME 918. cs. 6601. és 6649. 1911 XVI. t. 126. asz.
43. MOL K 26 ME 855. cs. 1515. 1909 XVI. t.
44. MOL K 26 ME 741. cs. 3115. 1906 XVI. t. 270. asz. – Az 1868. évi, Európában példa nélkül álló, igaz, csak részben végrehajtott magyarországi nemzetiségi törvény (XLIV. tc.) a közigazgatásban és igazságszolgáltatásban tág teret biztosított a kisebbségi nyelvek használatára, továbbá teljes vallási és kulturális autonómiát garantált az együtt élő nemzetiségeknek.
45. MOL K 26 ME 967. cs. 1482. 1910 XVI. t.
46. A slatinai magyar iskola feldúlását és tanulóinak megverését „méreglevezető demonstráció”-nak nevezte a horvát sajtó. – Idézi a SzMÚ, 1911. febr. 19-i száma. A péterváradai magyar iskolát bojkottálták a helyi hatóságok 1911-ben. MOL K 26 ME 967. cs. 3736 és 4280. 1912 XVI. t. 3736. asz. Osekovón 1913 telén robbantással és emberhalállal fenyegetőztek [MOL K 26 ME 967. cs. 1416. 1913 XVI. t. 1201. asz.], s utóbbi beteljesítéseként a Julián-tanítót lakásán egy karóval nyakon szúrták, később éjszaka belöttek a szobájába. MOL K 26 ME 967. cs. 1416. 1913 XVI. t. 1201. asz.
47. Elnöki jelentés a Horvát-Szlavónországokban élő magyarság nemzeti gondozására alakult Julián-Egyesület 1910. évi működéséről (1910), Budapest, 10. old.
48. Plasse, Cosola és Drenova alközségek 2-2, a város maga 50 képviselőt választott az önkormányzati testületbe.
49. Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája (1913) 7. köt. Budapest, 555. old.
50. Dolmányos István (1976): A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején. Akadémiai Kiadó, Budapest, és Sokcsevits Dénes (2005): A Fiumei rezolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát–magyar közeledés előkészítése a horvát sajtóban. Századok, 139. évf./3. szám, 751–767. old.
51. A két anektált tartományt nem csatolták sem Magyarországhoz sem Horvátországhoz. Előbbi nem kívánt újabb idegen etnikumú területekkel gyarapodni, utóbbi „felduzzasztása” viszont a dualista struktúra megbontását és egy harmadik (délszláv) „súlypont” létrejöttét jelentette volna, vagyis a Monarchia óhatatlan föderalizálását, ami sem az osztrák, sem a magyar politikai elitnek nem felelt meg. Ezért is kormányozták a közös pénzügyminisztérium útján, kondominiumként a területet, ami Horvátországban élénk tiltakozást váltott ki.
52. Hegyi Jenő, a Magyar Tengerpart főszerkesztőjének 1900. júl. 28-i levele Széll Kálmán miniszterelnökhöz, amelyben a 800 forintos szubvenció radikális növelését kéri. Državni arhiv – Rijeka, a továbbiakban: DAR, JU – 5 Elnöki iratok 30. csomó 99/1900. és uo. 31/1900.
53. A kormányzó kultuszminiszterhez írt kitüntetési felterjesztésében utal Fest Aladár főgimnáziumi igazgató olasz nyelvű cikkeire, melyek a kormány intencióit követték. DAR, JU – 5. Eln. ir. 30. cs. 52/1900.

54. 1879-ben a város megünnepelte a Magyarországhoz csatolás centenáriumát, míg 1896-ban bandériumot delegált a millenniumi ünnepekre.
55. A Szápáry Géza kormányzó 1878. máj. 19-i dátummal készült levéltisztázata Tisza Kálmán belügyminiszterhez. DAR, JU – 5. Eln. ir. 8. cs. 43/1878.
56. Zichy József kormányzó levéltisztázata a m. kir. honvédelmi minisztériumhoz 1871. dec. 2-i dátummal, amelyben a szlovén legénységű krajnai vadász század helyett megbízható magyar katonaság Fiumébe helyezését kéri. DAR, JU – 5. Eln. ir. 1. cs. 114/1871.
57. A horvátországi térképeken a várost Horvátország részeként tüntették fel. A politikai tiltakozások (amelyeket a századfordulótól a megerősödő munkásmozgalom akciói is tarkítottak), ennek az álláspontnak a legkeresetlenebb formában adtak hangot. Mint az uralkodó ott jártakor, 1891. június 23–25-én lezajlott tömegtüntetésen, amikor is a sušakiakhoz csatlakozott a 79. gyalogezred horvát legénysége is.
58. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, a továbbiakban: RZsL, 2. f. külügyi ir. 99. d. sz. n.
59. Lásd: Makkai Béla: A Fiumei Egyesült Protestáns Misszióegyház (1911–42) In. Makkai Béla (2004): i. m. 47–82. old.
60. RZsL 2. f. külügyi ir. 99. d. sz. n.
61. Fried Ilona (2001): Emlékek városa : Fiume, Ponte Alapítvány, Budapest, 119. old.
62. Tisza István levele Skerlecz Iván horvát bánhoz, 1914. jan. 28. MOL K 26 ME 1037. cs. 888. 1914 XVI. t. 106. asz.
63. A néprajztudós Györffy István egy 1916-ban közölt írásában azt hangsúlyozta, hogy soha vissza nem téró alkalom az amerikai magyarokat „vissza”telepíteni az egykori magyar bánások területére, amihez Magyarországnak éppúgy joga van, mint ahogy a szerbek tették Makedóniában, vagy a románok Dodrudzsában. Bartha Júlia (szerk. 2001): Györffy István írásai a Balkánról. Terebess Kiadó, Budapest. 28. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bajza József (1941): A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Tóth László, Budapest.
- Bekszics Gusztáv (1899): A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Athenaeum, Budapest.
- Cuvaj, Antun (1913): Gradja za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, I–XI. Zagreb, 1910–1913. VIII. k.
- Dolmányos István (1976): A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fest Aladár (1912): Fiume. Hornyánszky, Budapest. [Uránia Népszerű Tudományos felolvasások. 47.]
- Fried Ilona (2001): Emlékek városa. Fiume. Ponte Alapítvány, Budapest.
- Ganza-Aras, Tereza (1992): Politika „novog kursa” dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića. Matica Hrvatske, Split.
- Gratz Gusztáv (1934): A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. 1–2. köt. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 1992. reprint.
- Gulya Károly (1972): A horvát kérdés a dualista Magyarországon az I. világháború előtti években (1908–1914). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica tomus XLIII. Hungaria, Szeged.
- Gulyás József (1964): Az erőszakos asszimiláció politikája Európában és Magyarországon – Magyarosítás Somogyban és Zalában (Muraközben), valamint a „szlavóniai magyarok nemzeti védelme” a dualizmus korában (Bölcsészdoktori disszertáció) é. n.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Havass Rezső (1887): A szuezi csatorna tekintettel különösen a mai gyarmati politikára és Fiuméra. Budapest.

- Hegedüs Lóránt (1905): A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarság. Budapest.
- Katus László: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi mozgalmak. Századok, 1958/5–6. szám és 1959/2–4. szám.
- Katus László (1998): A délszláv–magyar kapcsolatok története. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs.
- Kerecsényi Edit (1979): A nagykanizsai Guttman család felemelkedése a nagyburzsoáziába. In: Degré Alajos (szerk.) Zalai Gyűjtemény, 12. Zalaegerszeg. 147–166. old.
- Kósa László (1990): Maradék. Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a XIX–XX. század fordulóján. In: Kiss Gy. Csaba (fel. szerk.): A Magyarországi Intézet Évkönyve, 1989. Magyarországi Intézet, Budapest.
- Lajos Iván (1932): A horvát kérdés. Pécs.
- Lakatoš, Josip (1914): Narodna statistika. Vlastina Naklada. Zagreb.
- Makkai Béla (2004): A Fiumei Egyesült Protestáns Misszióegyház (1911–42) In: Makkai Béla: Idegenben. Tanulmányok a magyar–magyar kapcsolatok korai történetéből. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest. 47–82. old.
- Makkai Béla (2004): Kormányakció a horvátországi magyar kisebbségért. In: Makkai Béla (2004): i. m. 11–21. old.
- Makkai Béla (2003): Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában (1904–1920). Lucidus, Budapest. [Kisebbségkutatás könyvek]
- Margitai József (1918): A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar–horvát testvériség. Budapest.
- Pesty Frigyes (1880): Az eltűnt régi vármegyék. Budapest.
- Pesty Frigyes (1885): Száz politikai és történeti levél Horvátországról. Budapest.
- Ress Imre (2004): Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L’ Harmattan, Budapest.
- Ruh György (1941): Magyarok Horvátországban. Magyar Szociográfiai Intézet, Budapest. (Szociológiai értekezések tára, 4.)
- Šidak, Jaroslav–Gross, Mirjana–Karaman, Igor–Šepić, Dragovan (1968): Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914. Školska knjiga, Zagreb.
- Šimončić-Bobetko, Zdenka (1997): Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918–1941. Hrvatski Istitut za Povijest, Zagreb.
- Sokcsevits Dénes (2005): A Fiumei rezolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát–magyar közeledés előkészítése a horvát sajtóban. Századok, 139. évf./3. szám.
- Széchenyi Béla, gr. (1910): Elnöki jelentés a Horvát-Szlavónországokban élő magyarság nemzeti gondozására alakult Julián-Egyesület 1910. évi működéséről. Budapest.
- Szili Ferenc (1995): Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár.
- Szücsi [Bajza] József (1910): Horvátország népessége. Budapest.
- Thirring Gusztáv (1904): A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Budapest.